

فصلنامه اطلاع‌رسانی، دوره ۱۵، شماره ۱ و ۲

نوشته: **مریم خسروی**

کارشناسی ارشد روانشناسی تربیتی
مركز اطلاعات و مدارك علمي ايران

چکیده

پایان‌نامه، خروجی فعالیت پژوهشی در تحصیلات دوره‌های تکمیلی (ارشد و دکتری) است و انتظار می‌رود تحقیق به عنوان شالوده پژوهش علمی، در آن بدقت مراعات شده باشد. این تحقیق که به منظور ارزشیابی روش‌شناسی پایان‌نامه‌های رشته روانشناسی انجام گرفته، پس از بررسی انواع الگوهای روش تحقیق، الگوی مراحل روش علمی کیوی و کامپنهود را مناسب تشخیص داده و آن را مبنای کار خود قرار داده است. در این تحقیق، به علت کمبود بودجه و محدودیت زمان از میان ۱۳۶ پایان‌نامه رشته روانشناسی موجود در مرکز، ۳۰ مورد با استفاده از روش نمونه‌گیری طبقه‌ای متناسب، از دانشگاه‌های مختلف برگزیده شد و نتایج به دست آمده با استفاده از آمار توصیفی مورد ارزیابی قرار گرفت.

پایان‌نامه‌های مورد بررسی، دارای بیش‌تر مراحل تحقیق بوده، اکثر آن‌ها ترتیب مراحل تحقیق را رعایت نموده و اکثر آن‌ها برای گردآوری اطلاعات از پرسشنامه حضور استفاده کرده‌اند.

انجام ارزیابی‌های متنوع بر روی فعالیت‌ها بخش‌های مختلف کتابخانه، امروزه رواج بسیاری دارد و به صورت‌های گوناگون انجام می‌گیرد، اما متأسفانه برای ارزیابی پایان‌نامه‌ها، تحقیق چندانی به عمل نیامده است. بررسی‌های مربوط به پایان‌نامه‌ها در حال حاضر در ایران تحت عناوین مشابه "فهرست پایان‌نامه‌ها"، "فهرست موضوعی پایان‌نامه‌ها"، "چکیده پایان‌نامه‌ها" "راهنمای نگارش پایان‌نامه‌ها"، Dissertation abstracts در آمریکا، Catalogue de theses در فرانسه وجود دارد که اکثراً به صورت سیاهه‌های توصیفی شامل اطلاعاتی کتابشناختی و در برخی موارد همراه با چکیده‌های از پایان‌نامه‌ها است.

در سال ۱۳۵۸، تحقیقی با عنوان "ارزیابی پایان‌نامه‌های فوق‌لیسانس کتابداری دانشگاه‌های تهران و شیراز" به بررسی یکایک رساله‌ها پرداخت و ضمن ارائه مشخصات کتابشناختی، توصیف مختصری نیز درباره نحوه گردآوری اطلاعات و جامعه تحت بررسی ارائه داد.

در سال ۱۳۶۸، مقاله‌ای دیگر با عنوان "پایان‌نامه‌ها به عنوان ابزار تحقیق و اطلاع‌رسانی" به بررسی پایان‌نامه‌ها و ارائه پیشنهادهایی برای بهبود شرایط موجود پرداخت و به این نتیجه رسید که پایان‌نامه‌ها به‌جای آن که حاصل تحقیقی برخاسته از ذوق و شوق باشند، به انجام وظیفه‌ای بی‌ارزش مبدل شده‌اند. در سال ۱۳۷۱، در گزارش تحقیق دیگری با عنوان "نگاهی به بررسی تجزیه و تحلیل طرح‌های تحقیقاتی معاونت پژوهشی و برنامه‌ریزی دانشگاه تهران" مجموعاً ۵۲۷ طرح و حوزه‌های علوم انسانی و اجتماعی، کشاورزی، علوم و فنون و دامپزشکی مورد بررسی قرار گرفت.

در سال ۱۳۷۴، در سمینار "بررسی روش‌ها و فنون مورد استفاده در آموزش و پژوهش علوم اجتماعی" در مقاله‌ای کوشیده شده که روش‌شناسی به‌عنوان یک خصیصه ویژه در کلیت علوم انسانی مورد بحث قرار گیرد.

در سال ۱۳۷۵ در نخستین سمینار آموزش عالی در ایران در مقاله‌ای با عنوان "ابهام روش‌شناسی و تنگنای پژوهش در ایران" سعی شد با استفاده از مشاهده اسنادی، ضمن بررسی و ارزیابی روش‌شناسی‌های موجود در علوم انسانی، فقدان یکی روش‌شناسی روشن در تحقیقات علوم انسانی کشورمان به عنوان یکی از تنگنای اساسی در ایران مطرح گردد.

روش چیست؟

دکارت در اثرش "گفتار در روش"، روش را راهی می‌داند که به منظور دستیابی به حقیقت در علوم باید پیمود. در عرف دانش، روش را مجموعه شیوه‌ها و تدابیری دانسته‌اند که برای شناخت حقیقت و برکناری از لغزش به‌کار برده می‌شود. به‌طور دقیق‌تر روش به سه چیز اطلاق می‌شود:

۱- مجموعه‌ای طرفی که انسان را به کشف مجهولات و حل مشکلات هدایت می‌کنند.

۲- مجموعه‌ای قواعدی که هنگام بررسی و پژوهش در واقعیات باید به کار روند.

۳- مجموعه‌ای ابزار یا فنونی که آدمی را از مجهولات به معلومات راهبری می‌نماید.

بدین قرار ملاحظه می‌شود که روش، لازمه دانش است و هیچ دانشی بدون روش قابل تصور نیست؛ اعتبار دستاوردهای هر دانش نیز، به روش یا روش‌هایی وابسته است که در آن، مورد استفاده قرار گرفته است (ساروخانی، ۱۳۷۳).

تحقیق از نظر روش‌شناسی

لغت "Research" که ما آن را تحقیق و پژوهش می‌دانیم از لغت فرانسوی "Recherchen" به معنای "Search back" گرفته شده. عملی‌ترین قسمت لغت "Search" است که به معنای جستجوی دانش و نیز ایجاد دانش جدید می‌باشد (Pillai 1985).

تحقیق از نظر روش‌شناسی عبارت است از کاربرد روش‌های علمی در حل یک مسئله یا پاسخگویی به یک سوءال. "جان بست" معتقد است که بین اصطلاح تحقیق و روش‌های علمی تفاوت وجود دارد و اشاره دارد که تحقیق دارای فرآیند رسمی‌تر و عمیق‌تر در اجرای روش تحلیل علمی است (بست، ۱۹۸۳).

مراحل تحقیق

هر تحقیق باید مراحل را پشت سرگذارد تا به نتیجه برسد نظرات مختلفی درباره مراحل یک تحقیق وجود دارد؛ ولی اختلافات ناشی از تفاوت در تقسیمات جزئی تحقیق است و تأثیر خاصی بر نتایج به دست آمده ناشی از کاربرد هر یک از الگوها نمی‌گذارد.

در این تحقیق مدل نظری "کامپنهود" و "کیوی" به عنوان الگو انتخاب شده است، زیرا:

۱- این الگو به لحاظ این که از مراحل اولیه شکل‌گیری مسئله تا نیل به نتایج و تجزیه و تحلیل را دربرمی‌گیرد، جامعیت دارد؛

۲- از میان جزئیات زاید الگوهای ارائه شده، مانعیت دارد. "کامپنهود" و "کیوی"، روش علمی را چونان فرآیندی در سه پرده که ترتیب آن‌ها باید مراعات گردد، شرح داده و آن را سلسله مراتب پرده‌های معرفت‌شناسی نامیده‌اند، این سه پرده که عبارت‌اند از گسستن، ساختن و مقایسه کردن، به صورت نمایشنامه کلاسیکی در هفت صحنه ارائه شده‌اند. این سه پرده از یکدیگر جدا و مستقل نیستند، بلکه برعکس با کمک متقابل یکدیگر تکمیل می‌شوند. مثلاً گسستن از سوابق ذهنی و غلبه بر پیشداوری‌ها که در ابتدای تحقیق شروع می‌شود در ساختمان نظری تحقیق به انجام می‌رسد. ساختمان نظری نیز بدون مراحل اولیه که به امر گسستن اختصاص دارد ممکن نیست. همین‌طور، ارزش مقایسه داده‌ها تحقیق با واقعیات، به کیفیت ساختمان نظری آن بستگی دارد.

در جریان یک تحقیق، پرده‌های سه گانه روش علمی در توالی عملیاتی که به ۷ مرحله تقسیم شده به اجرا درمی‌آید. "این مراحل با داشتن حلقه‌های ارتباطی کنش پس‌گستر (۱) با هم در برهم‌کنش (۲) دایم هستند" (کامپنهود و کیوی، ۱۹۹۸).

در اینجا لازم است به تعریف این مراحل و ذکر شاخص‌های آن‌ها اشاره شود:

الف) گسستن

۱- پرسش آغازی - هر پژوهش با طرح یک سوءال آغاز می‌شود و این سوءال در حقیقت سوءالی است که ذهن پژوهشگر از واقعیات، انتزاع نموده. این پرسش وقتی مفید است که به درستی تدوین شده و دارای صفات زیر باشد:

روشنی: پرسش آغازی یک طرح تحقیق باید کاملاً روشن و دقیق طرح شده باشد تا به راحتی درک شود و ابهامی در ذهن باقی نگذارد. اگر پرسش آغازی در چند جمله قالب‌بندی شود و هر جمله شامل چند کلیدواژه باشد، شاخص‌های روشنی پرسش آغازی در نظر گرفته شده است.

عملی بودن: یک پرسش آغازی خوب باید عملی باشد؛ بدین معنا که باید نه تنها از نظر صلاحیت علمی، بلکه از حیث میزان وقت، پول و امکانات تدارکاتی که برای اجرای طرح بدان نیاز است، عملی باشد. بر این مبنا وجود یا نبود تحدید زمانی، مکانی و موضوعی به عنوان شاخص در نظر گرفته شده است.

مناسب بودن: این صفت به کیفیت تبیین دستوری یا پیشگویانه پرسش آغازی مربوط می‌شود. برای سنجش صفت مناسب، پرسش‌های آغازی به دو دسته دستوری و دارای داور ارزشی تقسیم می‌شوند.

۲- مطالعات اکتشافی - مطالعات اکتشافی جزء لاینفک و تدارک مقدماتی تحقیق محسوب می‌شوند. مطالعات اکتشافی به تدوین نظری مسئله تحقیق نیز کمک می‌کنند. سنجش این بخش در دو قسمت منابع خارجی و داخلی به صورت وجود یا نبود انجام می‌شود.

۳- طرح نظری مسئله تحقیق - منظور از طرح نظری مسئله تحقیق، بررسی نظریه‌های مربوط، نقادی آن‌ها و در نهایت انتخاب چارچوب نظری مناسب برای تحقیق است. این کار در سه مرحله صورت می‌گیرد و برای سنجش این مرحله، تعداد نظریات مورد بررسی، نقد و بررسی این نظریات، بخشی برای معرفی چارچوب نظری انتخابی و در نهایت بخشی برای تعریف مفاهیم نظری در نظر گرفته شده است.

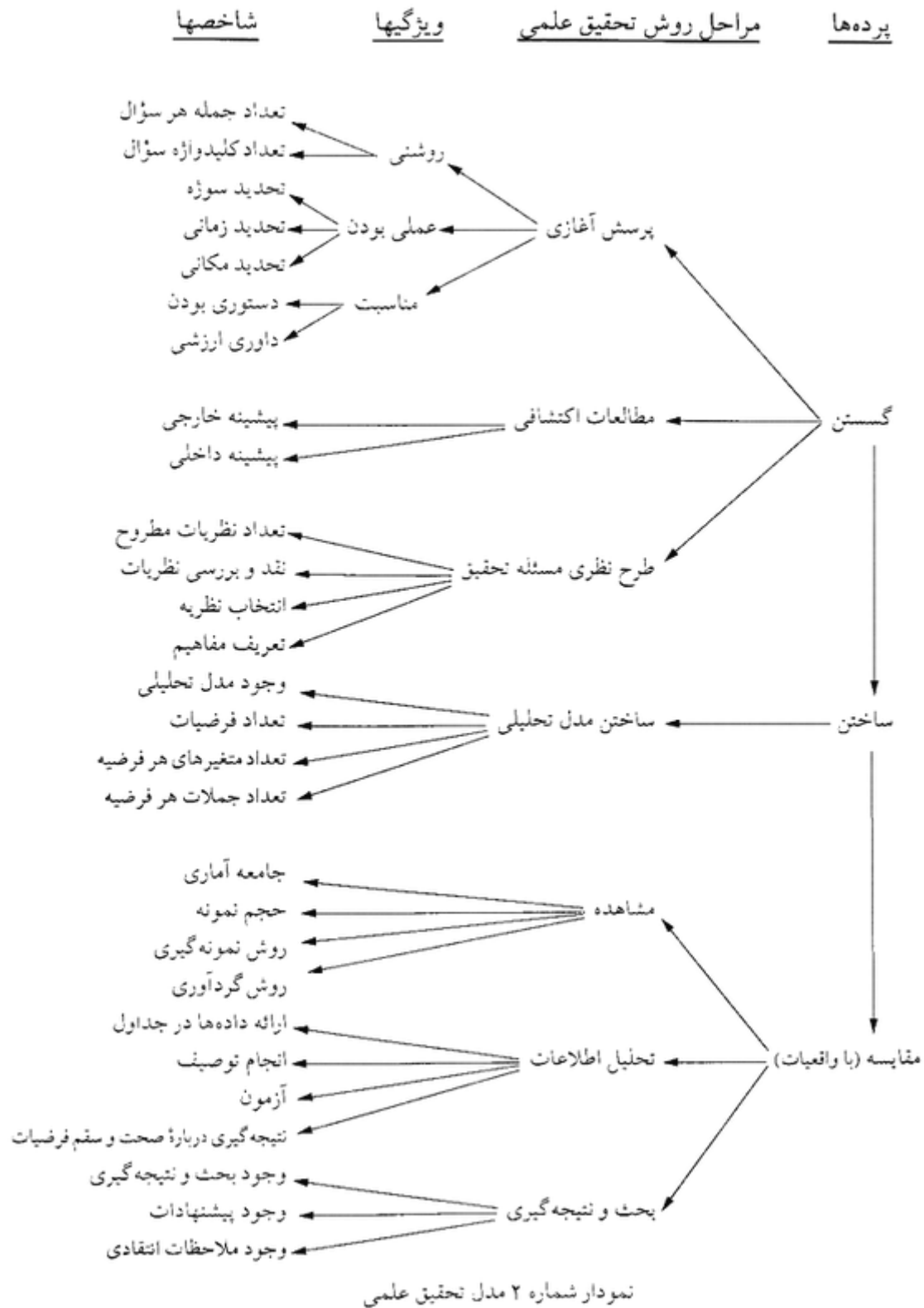
(ب) ساختن

مدل تحلیلی - مدل تحلیلی دنبالهء طبیعی طرح نظری مسئله تحقیق است که به صورت عملی، نشانه‌ها و خط سیرهایی را که نهایتاً برای اجرای کار مشاهده و تحلیل در نظر گرفته خواهند شد، به یکدیگر مرتبط می‌سازد. مدل تحلیلی از مفاهیم و فرضیه‌هایی تشکیل شده که با هم ارتباط تنگاتنگی دارند و مجموعاً چارچوب تحلیلی منسجمی را تشکیل می‌دهند. تعداد فرضیه‌ها، تعداد متغیرهای هر فرضیه و تعداد جملات هر فرضیه، برای سنجش مدل تحلیلی و کیفیت فرضیه‌ها در نظر گرفته شده است.

ج) مقایسه

۱- مشاهده - شامل مجموع عملیاتی است که در مواجهه با واقعیت‌های عینی بازبینی شده و به زبان داده‌ها صحت و سقم آن‌ها بررسی می‌شود. بحث دربارهء جامعهء آماری، تعیین حجم نمونه، روش نمونه‌گیری و انواع روش‌های گردآوری برای مشاهده در نظر گرفته شده است.

۲- تحلیل اطلاعات - پس از آن که محقق فرضیه‌هایی تدوین کرد و به مشاهداتی که فرضیه‌ها ایجاب می‌کند پرداخت، باید اطلاعات گردآوری شده تا چه حد با فرضیه‌ها می‌خواند. برای تحلیل اطلاعات، ارائه داده‌ها در جداول، انجام عملیات آمار توصیفی، آزمون‌های آماری و مقایسه نتایج با نتایج مورد انتظار در نظر گرفته شده است.

۳- بحث و نتیجه‌گیری - آخرین گام از کار تحقیق است که در طی آن علاوه، بر نتیجه‌گیری نهایی محققین، پیشنهادهای و ملاحظات انتقادی محقق برای تحقیقات بعدی نیز ارائه خواهد شد.

جامعه آماری مورد مطالعه

پایان‌نامه‌های رشته روانشناسی موجود در مرکز اطلاعات و مدارک علمی ایران که محدوده سال‌های ۱۳۵۵ تا ۱۳۷۶ را دربرمی‌گیرد، ۱۳۶ عنوان و از دانشگاه‌های مختلف دولتی به شرح زیر است: دانشگاه تربیت مدرس ۳۹ عنوان، دانشگاه علامه طباطبائی ۶۵ عنوان، دانشگاه شهید چمران ۱۲ عنوان، دانشگاه تربیت معلم ۱۳ عنوان و دانشگاه شیراز ۷ عنوان. با توجه به محدودیت‌های تدارکاتی تحقیق، تعداد ۳۰ عنوان پایان‌نامه، براساس روش نمونه‌گیری تصادفی سیستماتیک طبقاتی متناسب، انتخاب گردید.

جدول شماره ۱: ترتیب مراحل تحقیق

شماره فصول	ترتیب فصول	فراوانی درصد
۱	سؤال تحقیق	$\frac{23}{76.6\%}$
۲	مطالعات اکتشافی و طرح	$\frac{26}{66.7\%}$
۳	طرح نظری مسئله تحقیق	۰
۴	ساختن مدل تحلیل	۰
۵	مشاهده	۰
۶	تحلیل اطلاعات	۰
۷	بحث و نتیجه	۰

بحث و نتیجه‌گیری

معیار بررسی در این طرح، الگوی "کیوی" و "کامپنهود" بود که جز در مواردی محدود، در تمامی پایان‌نامه‌های مورد بررسی، این مراحل به همان ترتیب ذکر شده، موجود است.

تفاوت اساسی مشاهده شده (جدول ۱) مربوط به مرحله چهارم یعنی مدل تحلیلی تحقیق (جدول ۲) است. به این معنا که در پایان‌نامه‌های مورد بررسی مدل تحلیلی به صورتی که "کیوی" و "کامپنهود" ارائه نموده‌اند، موجود نیست.

جدول شماره ۲: مدل بازسازی شده

شماره تحقیق	ترتیب فصول	درصد
۱	سؤال تحقیق	$\frac{23}{76.6\%}$
۲	مطالعات اکتشافی و طرح نظری مسئله تحقیق	$\frac{26}{66.7\%}$
۳	مشاهده	$\frac{27}{90\%}$
۴	تحلیل اطلاعات	$\frac{24}{80\%}$
۵	بحث و نتیجه‌گیری	$\frac{25}{83.3\%}$

تقریباً تمامی نمونه پایان‌نامه‌ها دارای پرسش تحقیق بودند که در ۷۶/۶ درصد در فصل یک، در ۶/۷ درصد در فصل دو و در ۱۰ درصد پایان‌نامه‌ها در فصل سوم ارائه شده‌اند. اکثریت پایان‌نامه‌ها واجد فصول مطالعات اکتشافی و چارچوب نظری تحقیق (بطور مشترک) هستند که ۶۶/۷ درصد (مورد ۲۶) در فصل دوم و ۶/۷ درصد در فصل سوم خود این مباحث را قرار داده‌اند. نزدیک به تمامی آن‌ها دارای مرحله مشاهده هستند، ولی در ۹۰ درصد آن‌ها در فصل ۳ و در ۶/۷ درصد در فصل چهارم مطرح شده. تقریباً تمامی آن‌ها دارای مرحله تحلیلی اطلاعات بوده‌اند، اما در ۸۰ درصد در فصل ۴، در ۶/۷ درصد در فصل ۲ و ۶/۷ درصد در فصل ۵ ارائه شده. بحث و نتیجه‌گیری و نیز پیشنهاد را ۸۲/۳ درصد نمونه‌ها در فصل ۵، ۶/۷ درصد در فصل چهارم و ۶/۷ درصد در فصل ۶ ذکر کرده‌اند (جدول شماره ۲).

منابع

۱- اسفندیاری، منصور (۱۳۵۸). ارزشیابی پایان‌نامه‌های فوق لیسانس کتابداری دانشگاه‌های تهران - شیراز تا پایان سال ۱۳۵۷. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه تهران.

۲- اکرمی، روح‌انگیز (۱۳۷۱). ارزیابی پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد کتابداری از نظر کاربرد روش‌های تحقیق در آنها از سال ۱۳۵۰-۱۳۵۵ در سه دانشگاه تهران - شیراز و علوم پزشکی ایران. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه علوم پزشکی ایران.

۳- ایمان، محمدتقی (۱۳۷۵). ابهام روش‌شناسی و تنگنای پژوهش در ایران. مجموعه مقالات آموزش عالی. تهران.

۴- بست، جان (۱۳۷۶). روش‌های تحقیق در علوم تربیتی و رفتاری. حسن پاشاشریفی، نرگس طالقانی. تهران. رشد.

- ۵- بني اقبال، ناهيد (۱۳۶۸). پايان نامه ها به عنوان ابزار تحقيق و اطلاع رسانی. مجموعه مقالات سمینار تحقيق و توسعه. تهران ۲۸-۲۶ تیرماه. سازمان پژوهش های علمي و صنعتي ايران.
- ۶- دثوبالدي، ون دلن (۱۳۷۳). مباني پژوهش در علوم تربيتي (و ساير زمينه های وابسته). جعفر نجفي زند. تهران: قومش.
- ۷- دلاور، علي (۱۳۷۱). روش های تحقيق در روانشناسي و علوم تربيتي. تهران. پیام نور.
- ۸- دلاور، علي (۱۳۷۱). روش های آماری در روانشناسي و علوم تربيتي. تهران. پیام نور.
- ۹- سريع القلم، محمود (۱۳۷۴). حفاصل میان روش تحقيق و روش شناسي در علم سياست. بررسی روش ها و فنون مورد استفاده در آموزش و پژوهش علوم اجتماعي.
- ۱۰- غفراني، شهلا (۱۳۷۱). نگاهی به بررسی تجزيه و تحليل طرح های تحقيقاتي معاونت پژوهشي و برنامه ريزي دانشگاه تهران. پايان نامه کارشناسي ارشد. دانشگاه تهران.
- ۱۱- کرلينجر، فرد، ان (۱۳۷۴). مباني پژوهش در علوم رفتاري. حسن پاشا شريفی، جعفر نجفي زند. تهران، آواي نور.
- ۱۲- کيوې، ريمون؛ کامپنهود، لوک وان (۱۳۷۵). روش های تحقيق در علوم اجتماعي (نظري و عملي). عبدالحسين نيک گهر، تهران: توتيا.

13- Busha, Charles H. and Stephen P. Harter (1980). Research methods in librarianship; techniques and interpretation. New York: Academic Press.

14- Pillai, C. V. Rajan (1985). "Research methodology in social sciences", Herald of library science. V24. N. 21 January - april. 15-18.

---

* - برگرفته از: مریم خسروي؛ "تحليل روش شناسي پايان نامه های رشته روانشناسي موجود در مرکز اطلاعات و مدارك علمي ايران". طرح پژوهشي، مرکز اطلاعات و مدارك علمي ايران، ۱۳۷۸.